

Protestánsok a jogi és politikai „közvéleményben”

Magyarországon az 1670-es években

(Az 1674-es per jegyzőkönyve)

Azon szisztematikus kutatás, amely a politika kora újkori nyelveit és a politikai nyilvánosság formáit, működési módjait próbálja rendszerezni éppen az utóbbi években, úgy vélem, használható szöveget kapcsolhat be vizsgálódásai sorába a címben megjelölt forrással¹ – ha nem is kijelölt, tudatos forrásfeltárói programja keretében. Szigorú jogtörténeti megközelítésben egy felségárulási pert, ismertebb nevén gályarabper² amelynek szövege latin-magyar bilingvis kiadásban³ immár tanulmányozható, s amely az előadásomhoz választott nézőpontból a hatalmi reprezentáció releváns része. Másként fogalmazva: a peres eljárás, mint írott forrás a hatalmi reprezentáció sajátos (önigazoló) fóruma, a „politicus rend” véleményét közvetítő szövegfolyam.

A történeti időben előretételezve pedig azé a hatalomé, amelynek ellentámadása az 1671-es kivégzésekkel korántsem zárult le, s a „pamfletek, a leplezetlenül politikai célú

¹ A levéltári kutatásaim során 1999-ben megtalált forrás 74 kettős folio terjedelmű újkori, jogi nyelvezetű latin szöveg. Lelőhelye: Esztergomi Prímási Levéltár, *Archivum Ecclesiasticum Vetus, Acta Religionaria, 1790/4*. Ezen eredeti jegyzőkönyv-példányt iktató ismeretlen hivatalnok úgy értékelte, hogy a pert Vitnyédi István neve minősíti, és ekként iktatta: *Wittnyedii rebellem et alios praedicantes acatholicos concernenta ad 1674 et 1675*. Azaz: A lázadó Vitnyédire és más akatolikus prédikátorokra vonatkozó 9dolgok⁹ 1674 és 1675-ből.

² A gályarabság a magyar jogtörténetben a pozsonyi rendkívüli delegált bíróság által 1673-ban és 1674-ben hazaárulás és felségsértés címén elítélt és gályára küldött protestáns lelképásztorok sorsával összefüggésben bukkant fel a 17. század végén. A Habsburg-Birodalom gyakran küldte rabjait Nápoly, Velence, Buccari, Trieszt gályáira, 1707-től, Nápoly elfoglalása után általánosan alkalmazott büntetési nemmé vált egészen a század végéig. Gyakorlatilag tehát szinte egyenértékű volt a halálbüntetéssel: halálig, vagyis *életfogyiglan szoló* szabadságfosztó büntetésként funkcionált, amelyet elsősorban az állam (a király, a kormányzat) kezében álló lehetőségként jelent meg, ezért központilag vezényelt törvénykezési eljárásban nagyobb valószínűséggel alkalmazták, mint egy vármegyei törvényszék előtt.

³ S. Varga Katalin: *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Pozsony, Kalligram, 2002. 344 l. (A latin nyelvű forrás közzététele, a jegyzőkönyv magyarra fordítása, bevezető tanulmány, jegyzetek, mutatók, térképek készítése). A címadást az egyik korabeli (jelenlegi ismereteink szerint Szőnyi Nagy István prédikátornak (1634–1709) tulajdonított) jeremiáda (*Az Isten anyaszentegyházának nyomorúságos sorsán való siralom*) motiválta. (In *A kuruc küzdelmek költészete*. Válogatta és sajtó alá rendezte, szerkesztette Varga Imre. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 135–139.) Az 1671 márciusától felerősödő templomfoglalások idején Kassáról kivezényelt német katonákkal Szőnyi Nagy Istvánt is elűzték Tornáról (1671. március 11-én Szikszóra menekült, majd innen tovább menni kényszerült Debrecenbe, 1675-ben a bujdosók között végzett papi szolgálatot). Ugyanezen kötetben közlöm Hodosi Sámuel *album amicorum*ából az eddig publikálatlan, kortárs tollrajzokat a gályarabok kiszabadításáról. A possessor albumának lelőhelye: OSZK Kézirattár Oct. Lat. 777. Vö. *Vitetnek ítélőszékre ...* i. m. 261–289.).

röpiratok, a francia-Habsburg, a katolikus-protestáns viták pró és kontra érveikre használták fel az *összeesküvés* vagy a Királyságban a protestáns vallások és az alkotmány eltörlésére indított támadás történetét.”⁴

A magyarországi nyilvánosság szerkezete minden bizonnyal jóval strukturáltabb volt, mint arra a per szövegéből következtetni lehet, a per mindenesetre az uralkodó reputációját megőrzendő, a *rebellió* vádját egyértelműen protestáns-meghatározásként használta azokban az években, amikor a beszéd, az írás, a gondolatok kicserélése, a „kommunikációképes társadalom” ekkorra hatalommal ellenséges tevékenység, a felekezetekre osztott társadalomban pedig az ellenségkép, mint toposz, érthetően a nem katolikusokban (*acatholici*⁵) öltött testet.

A jogi és politikai „közvéleményen” – kényszerűség okán, jobb megoldást nem találva – azt a beszédaktust értem, amely a perbe foglalt kommunikációs teret létrehozta. Ha abból indulok ki, hogy egy szöveg mindig több mint a mondatok lineáris sorrendje, a jegyzőkönyv is egy kumulatív, egységes folyamatot képvisel, amely nyitva áll a különböző olvasási módok és értelem-konstrukciók előtt,⁶ ebben rejlik e szöveg mint perjegyzőkönyv „többszólamúsága” is.

A politikai beszédmód tradíciói történetének kutatását tekintve is hasznosíthatónak vélt szöveg a politikai praxis egyik kora újkori forrása. Mivel a meggyőzés szándéka egyik fontos összetevője, retorikai meghatározottságú jogi beszédmódnak is nevezhető, amely a 17. század első negyedétől a rendek és az udvar összeütközésének középpontjában álló vallási kérdések körül forog. A begyűjtött iratokból létrehozott peranyag kivonat (*extractus*),⁷ keletkezésének körülményeit a vasvári békét megelőző évek rendi elképzelései és a békében megoldatlanul hagyott kérdések legalább ilyen mértékben meghatározták. Fogalomhasználata, érvelési technikája egyoldalú, érvelése a törvényességet az uralkodó nevében képviselte, ennek megfelelően egy sor sztereotípiát sulykolt; a bíróság által szentesített formában a

⁴ R. Várkonyi Ágnes: A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1661–1674. In *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomkutató Csoport, 2002. 426.

⁵ A korabeli forrásokban gyakran használt kifejezés, a rebellissel (s egyben az eretnekkel) szinoním fogalomként. Szabó István jegyzi meg, hogy a haditanácsi jegyzőkönyvek a 70-es évek első évtizedében *Rebellen*-t írnak, ha a bújdosókat vagy a vallás miatt kitört kisebb helyi zavargások résztvevőit megnevezték. Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárból. In *Egyháztörténet*. 2. köt. (Bp. 1959.), i. m. 151.

⁶ Paul Ricoeur: A szöveg mint modell. /*Tanulmány/ Magyar Lettre International*, 2001. őszi 42. szám.

⁷ Az eljárás lefolytatása és szabályai a bíróság előtti szakaszban a rendes per (*processus solemnis*) 17. századi gyakorlatának feleltek meg. Olyan, alapvetően írásbeli eljárásról volt szó, amelynek során a formai kifogások megtétele, valamint a „feleselés” (az érdemi vita) írásban folyt. Minderről, beleértve a mellékelt tanúvallatási és önvallomási (a terhelt vallomását tartalmazó), illetve az egyéb bizonyítási eljárásokról felvett jegyzőkönyveket, szokás szerint kivonatokat készítettek, és a bíróság döntéséhez, az ítélet meghozatalához nem az olykor igen terjedelmes eredeti iratok, hanem ezek az *extractusok* szolgáltak alapul.

protestáns ellenségkép nyert nyelvi kifejeződést s egyben igazolta az uralkodó törvényes eljárása jogosságát.

A döntési mechanizmus hatalmi ágai-bogai (a kormányzati *simulatio* és *dissimulatio*) titkosak voltak, a hatalom által gyanúsán szemlélt vagy éppen leleplezett, vagy machinált, koholt információk egyaránt helyet kaphattak benne. A prédikátorok és hallgatóságuk közti „gyanús” nyilvánosságot a perbe fogottak által gyakorolt, ún. „illegális közvélemény” (prédikációik, imádságoskönyveik) jelenítette meg. Ide tartozott mindaz, amit a hatalom a felkelőkkel (*rebelles*) való kapcsolatukként meghatározott. Bűneikben összegeződtek a Habsburg-ellenes mozgalmak célkitűzései. Az „illegális diskurzus” bűnének⁸, deliktumaiknak e főbb bizonyítékait a felperes magyarországi politikai kérdésekben szavukat hallató kortársaktól eredeztette (lásd a koholt levelek íróit vagy éppen az elkobzott diplomáciai iratok keletkeztetési helyét).

1674-ben egy perfolyam zárult le. A protestáns prédikátorok elleni, e legnagyobb kiterjedésű perben felfedezhetők ugyanakkor 1670–1671-es vizsgálati kérdőpontokkal analóg válaszok is. Levéltári iratok igazolják, hogy 1674-ben ezekből a korábbi és folyamatosan egybegyűjtött vizsgálatokból (*inquisitiók*) építkezik meghatározóan a per jegyzőkönyvének ama része, amelyben a vádat hitelesítő tanúvallatások eredményeit összesűritik.⁹ A kérdőpontok írásban rögzítése nélkül. A kérdőpontokra adott válaszokat összevonják, szerkesztik, kivonatolják. A perszöveg olvasója a bíróság közreműködésével tudatosan alkalmazott „időtudat változások” és ezek „retorikai reprezentációja” részesévé válik: lásd a szövegbe beillesztett és az uralkodói propaganda által később is terjesztett Vitnyédi István¹⁰-

⁸ Az eljárásban (a perszövegben) a *publicae preces*, a *conventicula privata*, a *contiones*, az egyházi beszédek a perbe fogottak által gyakorolt, ún. „illegális közvéleménynek” tekinthetők. A prédikátorok (*praedicatores*, *ministri*) és hallgatóságuk (*auditores*) közti „titkos” (*clandestinus*) nyilvánosságot jelenítik meg. Ide tartozik mindaz, amit a hatalom a lázadókkal, felkelőkkel (*rebelles*) való kapcsolatukként tilt. Felsorolt bűneikkel általában is rebellisekké válnak, legalábbis ebben összegzi a per a Habsburg-ellenes mozgalmak célkitűzéseit; amely időszakot (eseményt) konkrétumként is rögzíti a szöveg a koholt levelek utalásaival, hogy tudniillik szövetséget kerestek egymással. A korszak Magyarország fogalmán belül Alsó-Magyarország és Felső-Magyarország – utóbbi helyzeténél fogva az Erdélyi Fejedelemséggel közvetlenül határos – területéről van szó. (Az elméleti vonallal két részre osztott Gömör és Heves vármegyéket, valamint a Jászságot Felső-Magyarországhoz számították.) Az ország igazgatási központja ekkor Pozsony lévén, a központi tájszemlélet játszott szerepet a további két-két kerületre felosztás, azaz a Dunán inneni, illetve Dunán túli és a Tiszán inneni, illetve a Tiszán túli megnevezésekben. A magyar állam fogalmáról 1526 és 1699 között (Schwartner Márton rendszere alapján) részletesebben lásd Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiája*. A honfoglalástól 1950-ig. Bp. História-MTA Történettudományi Intézete, 1997. /História Könyvtár Monográfiák 9/I./ 76–78.

⁹ Lásd erről bővebben a Miskolci Egyetem Szövegtudományi Doktori Iskolája keretében 2005 júniusában megvédett, *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezése* című PhD dolgozatom (kézirat).

¹⁰ Vitnyédi pályája nem speciális eset a maga korában, hanem egy specifikus társadalmi jelenség 17. századi „csúcspontja”. Dominkovits Péter familiárisi szolgálatban álló, de e kapcsolat és kötelék

féle vádlevelek, az 1669-i dátum okán is például. A per a gyakran ismételt cinkosok (*companni*) fogalom használatával időben és földrajzilag is bonyolult logikájú vádakkal terjeszkedett.

A büntetésnek „nyilvánossá vált formája,” a gályarabság, a prédikátorok közönséges rabkereskedelemben¹¹ kerülése okozta elsősorban, hogy a protestáns hatalmak diplomáciai figyelmé középpontjába kerülhetett az ügy. Az akkori közvélemény pedig csak Vitnyédi István leveleit, e két inkriminált nyomtatványt, annak különböző nyelveken terjesztett változatát ismerte, nem a per jegyzőkönyvét, csak az eljárás nyilvánosan hangoztatott törvényességét.

A hatalmi propaganda pedig érveléseiben az uralkodó elleni lázadást – a rebellió általi általános fenyegetettséget hangsúlyozva¹² – már a megelőző évek során elfogadtatta. Európa protestáns közvéleménye azonban a gályarabok elbeszélései alapján joggal vonta kétségbe a propagált vallási tolerancia megvalósulását.

A per 1674. március 5-én kezdődött, és többszöri halasztással mintegy két hónapig tartott. A jegyzőkönyv *extractus*át április 30-án zárta le Szelepcsényi György esztergomi érsek aláírással és pecséttel. Az uralkodó által delegált, kiküldött bíróság működött, az eljárás, már csak az eljárt tribunal jellegéből adódóan is *processus extraordinarius* (rendkívüli törvényszék)¹³ volt.

mellett jelentős önállósággal, szerteágazó kapcsolatrendszerrel rendelkező 16. század végi, 17. század eleji ügyvédi pályáivét mutatott be. Szepsy János karrierje nemcsak a taxalista vagy kisbirtokos nemes karrierlehetőségeinek egyik esete, hanem személyében egy olyan ügyvéd-politikus típus megjelenésével találkozunk, mint aki közül messze és okkal a legismertebb, legnagyobb formátumú egyéniség, a Zrínyi Miklós ügyvédeként ismertté vált muzsaji Vitnyédi István volt. Dominkovits Péter Egy kora újkori ügyvéd pályaképe – Szepsy (Zepsy) János, *Aetas*, 2002, 2–3. szám, 210–231. Vitnyédi tevékenységének legfontosabb részét képezik Zrínyi közvetlen környezetében eltöltött évei. Diplomáciai tevékenysége, beavatottsága Zrínyi terveibe, kiterjedt kapcsolatai a feltárhatónál bizonyosan mélyebben gyökereznek a per propagandájában, amelyben a prédikátorok ellen felhasználják személyét. Valóságos megítélését nyilván egy majdani monografikus feldolgozás kísérelheti meg.

¹¹ Lásd az európai büntetési gyakorlatról általánosságban is Richard van Dülmen: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Bp. Századvég – Hajnal István Kör, 1990.; A magyarországi rabszedés és -kereskedelem legújabb összefoglalása: Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons*, 4. évf. 1997. 1. szám, 5–78.; Fodor Pál: Máltai kalózkodók, török rabok és francia kereskedők a Földközi-tengeren a 17. század elején. *Történelmi Szemle*, 41. évf. 1999. 3–4. szám, 369–385.

¹² Vö. Bene Sándor: „Hóhérok teátruma”. (A Wesselényi mozgalom perei és a hazai recepció kezdetei) In *Siralmas jajt érdemlő játék*. Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi mozgalomról. Közzéteszi és a bevezetést írta Bajáki Rita, kísérő tanulmány Bene Sándor. Szerkesztette és az utószót írta Hargittay Emil. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1997. 37., 46–47.

¹³ A prédikátorok elleni hűtlenségi per(ek)ben a vád tárgyává tett cselekmények fogalmi értelemben a felség sértésnél jóval súlyosabb büntetettnek, felségáruslásnak (*crimen perduellionis*) számítottak, az uralkodó elsődleges joghatósága szerint pedig, a honi szokásjog szabályaitól eltérően, ezekben rendszerint a király által delegált bíróságok (*delegatum iudicium*) jártak el. A iudicium

Ha a prédikátorok nem jelentek meg, a bíró távol maradtak (*absentes*) nyilvánította őket, ami egyet jelentett azzal, hogy lemondanak a védelemhez való jogukról. Másrészt ugyanakkor a távolmaradás – miként a jegyzőkönyvből kitűnik 4 azonnali elmarasztalást vont maga után. Ha tehát a vétkesek nem jelentek meg, engedetlenségben bizonyultak bűnösnek, ha viszont megjelentek, valamennyi vádpontban elítélhetőek voltak.

A jegyzőkönyvben a klasszikus perrendtartásnak megfelelően három fél szerepel: a felperest képviselő ügyész, a vádlottakat képviselő ügyvédek és maga a törvényszék, a szövegben következetesen többes szám első személyben, a *deliberavimus* hangsúllyal. A per dramaturgiai szabályai szerint a szembenálló két fél: egyrészt a király, akit ügyésze képvisel, másrészt a *Fiscus*sal mint jogi személlyel s ekképpen a sokat emlegetett *status catholicus*sal is szembenálló, az ország némely vidékén támadt lázadásokban cinkostárs protestáns prédikátorok.

A vádló-felperes feladata a perben a vádak igazolása volt. A vádak ismertek,¹⁴ részletezésüktől most eltekintenek, annyi azonban idekívánczik mégis, hogy a felsorakoztatott érveket és az azokat igazolandó tanúvallomások állításait tételesen cáfolni nehéz, szinte lehetetlen volt; a „védelem” legföljebb a megtörtént események szándékait és mozgatóit helyezhette más megvilágításba.

A törvényszék (bírói) szerepe mindezek mellett egyrészt technikai jellegű volt – az eljárási szabályok, a törvényesség betartatása, a pro és kontra mérlegelés, a periratok másolatának kiadása a vádlottak képviselőjének, a perhalasztások engedélyezése. Majd a törvényszék hozta meg a vádpontokat bizonyítottak elfogadó döntő határozatot is.

A Magyarországot (*Regnum Hungariae*) fenyegető zendülésben (amelyet a per szövegében az időbeni közelséget kifejező *rebellio moderna* elnevezéssel illettek) a vádlottak

extraordinarium a nyolcados törvényszék és az ún. rövid törvénykezés mellett a királyi tábla működésének rendes formája. Vö. Péter Katalin: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. In *A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei*. Bp. 1983. 34–35. E bíróság összetételét a király határozta meg, mégpedig ad hoc jelleggel. 1674-ben az uralkodó nem is a teljes guberniumot delegálta, csak a gubernium magyar tanácsosai vettek benne részt. Világi bíróság ítélezett, amelynek méltóságuknál fogva egyházi személyek is tagjai voltak.

¹⁴ A prédikátorok elleni vád a következőkben foglalható össze: a beidézettek túllépték szolgálatuk megszabott kereteit, de mindenekelőtt istenkáromlás (*blasphemia*) büntetést követték el a katolikusok ellen, és ezzel királyuk, a katolikus rend, a közcsendesség (*publica tranquillitas*) a szentek és legfőképpen a Mária-tisztelet ellen vétettek. A prédikátorok azonban legfőképpen lázadók, akik híveiket úgyszintén lázadásra buzdították, amit a végvárakra is kiterjedő rebelliók bizonyítanak. Vád továbbá, hogy gyűléseket tartottak, felkelőkkel leveleztek és lázítottak; mindezek mögött pedig országvesztő „törökösségük” áll. Bűnük az is, hogy ellenszegültek a perbe hívó idézésnek, és az idézést kézbesítő hivatalnokokat török börtönbe vették. Gúnyiratokat írtak és nyomtattak, hamisan tájékoztatták a külországi fejedelmeket, és az ország szentesített, 1659. évi 13. törvénycikke ellenében oltalmat kértek a töröktől. Mindezekről a kilátásba helyezett legszigorúbb büntetés sem tartotta vissza őket, vagyis szembefordultak az ország szentesített törvényeivel és szokásjogával. A vádak általánosítóak, tehát személyi bizonyítottság nélkül valamennyi vádlottra érvényesek.

mindannyian cinkostársak, akik a vádpontok szerint megérdemlik a felségárulásért járó büntetést. Az értelmezést nehezíti, hogy közvetlenül a perre vonatkozó legmagasabb szintű döntés máig nem ismert. Levéltári források között olvasható viszont 1673 végéről azon uralkodói rendelet (*mandatum*), amely szerint I. Lipót nem tartja a törvényekkel disszonánsnak rebellis eretnek (*acatholici*) prédikátorok elűzését.¹⁵ A per további terjeszkedése, hogy a vádak hogyan jelentek meg az ország valamennyi prédikátorára vonatkozó vádakként, bonyolult kapcsolatrendszerrel feltételez a központi kormányzat és annak magyarországi képviselői között.

Végig a perszövegben a *complicitas*, a (létező vagy potenciális) cinkosság a hatalom részéről a politikai szövetségek felszámolásának indoka. A protestáns nemesség Zrínyi Miklós mozgalmában látta szövetségességét. A Vitnyédi István nevével operáló vád, Vitnyédi halála után több mint 3 esztendővel, antedatáltan viszont, az 1665-ös tervezetre, a per idejéhez képest jóval korábbi (francia, török, erdélyi) szövetségkeresésre utalt.¹⁶

A vád – miként említettem – bizonyítékai közé közügyekről szóló magánleveleket is beemelt. Az egyik Eperjesen íródott 1669. május 10-én, a másik 1669. december 30-án. Az 1669-re keltezett évszámok, a levélírók személyisége (Vitnyédi István és a címzettek: Bethlen Miklós, illetve Keczer Ambrus), a tartalom, már erős politikai színezet adott a vádlottak tevékenységének. Másfajta politikai tanulsággal szolgál a diplomáciai levelezés bizonyítékká minősítése. A leveleket feltehetően Apafi Mihály fejedelmi udvarában fogalmazták, a perbeli dátumozás szerint még 1671-ben (talán mindegyiket Bethlen Miklós¹⁷).

¹⁵ Lásd erről S. Varga Katalin *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezése*, (kézirat) i. m. A vonatkozó levéltári forrásokkal bővebben külön tanulmány keretében kívánok foglalkozni.

¹⁶ Zrínyiek részben Szászországra, főként azonban a Rajnai Szövetségre építették terveiket. A német fejedelemségeknek János Fülöp mainzi választó vezetésével szerveződött ezen „ligája” a francia befolyásra támaszkodva próbálta érdekeit a császárral szemben érvényesíteni (természetes szövetségessül kínálkozva a Habsburg hatalmat megkerülve önálló külpolitikai mozgásteret kereső magyar politikások számára). Vö. A felső-magyarországi vármegyéket 1661 óta foglalkoztató hódoltság elméletéről, illetve az 1662-es országgyűlés törökellenes szervezkedés-elképzeléseiről legújabbán Nagy Levente: *Zrínyi és Erdély*, i. m. 72–78.; Klobusiczky András tervei, Comenius művei (amelyek elsősorban Zrínyi és az erdélyi összefogás iránt fejtettek ki propagandát) is ezt az irányt képviselték. A Zrínyi életrajzok kiadásának angolai környezetében találkozni ugyanezzel: mivel a magyarok német segítségre nem számíthatnak, a törökkel békében együtt kell élniük – Vö. Nadányi János (1641–1707) *Florus Hungaricus*, ed. Amsterdam, 1663.

¹⁷ A török-tatár betörések éveiben Bethlen Miklós (1642–1716) gyulafehérvári és kolozsvári tanulmányait végezte. Keresztúri Pál, Basirius (Basire) Izsák, később Apáczai Csere János tanítványaként, majd külföldi peregrinációra indult. 1661-ben Heidelbergben, 1662-ben Utrechtben, 1663-ban pedig Leidenben és Franekerben folytatta tanulmányait. 1663 decemberében Londonba utazott, ahol kihallgatáson fogadta II. Károly, 1664 márciusában pedig Párizsban Turenne, Franciaország első marsallja, majd XIV. Lajos levelét vette át, hogy Apafi Mihály fejedelemnek kézbesítse. Erdélybe való visszatérése után a fejedelem Zrínyi Miklóshoz küldte azzal az ürüggyel, hogy a hadvezér mellett tanulja a katonáskodást, valójában a Habsburgok ellen szervezkedő magyarországi urakat látogatja végig. Késmárkon Thököly István, Pozsonyban Lippay György, Sopronban Vitnyédi István, Bécsben Jacques Gremonville fogadta, mielőtt Csáktornyára megérkezett,

Míg az előbbi két levél nyomtatvány formában is bejárta Európát pro és kontra bizonyítékként, az utóbbiak – mivel titkos követségek, küldöncök útján indultak újtukra s kobozták el őket egyaránt, nem voltak ismertek a korabeli nyilvánosság előtt. (Legalábbis szerzőik, aláíróik sosem tettek/tehetek róluk említést). Aláírójuk (az 1673-ban elhunyt Kovásznai Péter erdélyi református püspök¹⁸) szerepe a perben szintén további kérdéseket vet fel, miként az eddigi ismeretek szerint 1663-ban elhunyt Medgyesi Pál¹⁹ mint a prédikátorok követe beemelése a vádiratba, ráadásul a még 1671-ben elhunyt Czeglédi István²⁰ kiemelt említése és közös erdélyi követi útjuk ugyancsak arra utalhat, hogy korábbi évek eseményeiért, szellemi irányzatáért, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy más, protestáns politikai metaforákért, diskurzustípusokért bűnhődnek, immár csak nevükkel, többen, a korban politikailag egyik legműveltebbnek számító egyházi réteg meghatározó egyéniségei.

ahol részt vett a végzetes vadászaton, amelyen Zrínyi Miklós életét vesztette. A Bethlen Miklós életművet leginkább ismerő Jankovics József szövegkiadása egyik alapmű a per értelmezéséhez: *Bethlen Miklós levelei 1677–1698*. Összegegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József; A latin nyelvű részeket fordította s az idegen szavak jegyzékét készítette Kulcsár Péter; A magyar nyelvi jegyzeteket és a szójegyzéket készítette Néneyi Gáborné. Bp. Akadémiai Kiadó, 1987. /Régi magyar prózai emlékek VI/1-2. kötet./; Lásd uo. a Vitnyédi-levelekről *Bethlen Miklós levelei*, i. m. 2., 1167–1169.).

¹⁸ Kovásznai Péter a per idején már nem élt, 1673. július 21-én hunyt el Kolozsvárott. Közvetlen forrásból ismerkedhetett meg az angliai puritánus egyházi mozgalmakkal Angliában, ahol egyébként Tolnai Dali Jánossal került kapcsolatba. 1646-ban pappá szentelését csak szigorú feltételekkel engedte meg a szatmárnémeti zsinat. Kovásznai 1655-ben Váradon Nagyari Benedek paptársa, akivel együtt ítélik el őket. Amikor 1660 augusztusában a várvédők arra kényszerültek, hogy feladják Váradot, a hadialku egyik fontos (ötödik feltétele volt), hogy az 1657 óta készülő Biblia addigra kinyomtatott anyagainak akadálytalan, sértetlen elszállítását kérték. E kikötés megfogalmazásában nyilván szerepe volt a vár egyik lelkészének, az 1655. május 30-i Debreceni Közzsinaton puritán eszméiért és lelkési gyakorlatáért meghurcolt, állásából felfüggesztett Kovásznai Péternek. Lásd Petróczi Éva: A váradi biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában. *Egyháztörténeti Szemle*, 2004, 3. évfolyam, 2. szám, 31–47.

¹⁹ Medgyesi Pál I. Rákóczi György udvari papja volt (miként Kovásznai Péter, Martonfalvi György is), majd Lorántffy Zsuzsanna udvari lelkésze. 1636-ban magyarra fordította a század legnépszerűbb protestáns kegyességi művét, Lewis Bayly *The Practice of Piety* című könyvét, megteremtve ezzel a magánáhitatosság „praxis pietas”-át. Lásd erről, Max Weibert idézve részletesebben Balogh Judit: Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán. In *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Szerkesztette Fazekas Csaba. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999. www.mek.oszk.hu

²⁰ I. Lipót Czeglédi Istvánnal kapcsolatban például azon felháborodását fejezve ki, hogy a kassai prédikátor, azon 1659-ben kiadott könyv szerzője (*author*) és terjesztője (*divulgator*), s a lázadó felső-magyarországiak követe Apafi fejedelemnél, börtönbe került ugyan, de ki tudja miként onnan szabadon bocsátották és még azt is sikerült elérnie, hogy Pozsonyban nem kellett megjelennie, mivel azonban a közeli napokban érkezett tanúk vallomásaiból a törvényszék előtt világosan bebizonyosodott cinkossága a legutóbbi felkelésekben, tumultusokban, „személyesen jár közben” azért, hogy haladék nélkül nyerje el büntetését és példája ne engedjen kíméletet az eretnek prédikátorok esetében. Feltehetően Sárospatakon nyomtatott satírikus hitvitázó művére történik az uralkodói utalás, amelyben Czeglédi a katolikusokkal vitázik. A műből egyetlen példány sem maradt fenn. Vö. Molnár Szabolcs: A gúny eszközei Czeglédi István (1620–1671) írásaiban. In *Hatalom és kultúra*. I–II. Szerk.: Jankovics József-Nyerges Judit, Bp. Nemzetközi Magyarság-tudományi Társaság, 2004. I. 99–100.

A törvény elé idézendő prédikátorok névjegyzékére három évvel korábbi levéltári iratanyagokban leltem rá. A jegyzőkönyv legnagyobb névlistája (név és hely, vagy csak hely megnevezésével) gyakorlatilag azonos egy 1670–1671-es perbehívandók-listával, amelyen kimondottan prédikátorok és iskolamesterek szerepelnek. (Az egyik listára már a per után – talán egykorú(?), vagy későbbi(?) – archiváriusi megjegyzésként ráírták latinul, hogy ezeket a prédikátorokat citálták törvényszékre 1674-ben.²¹ Mindenesetre elgondolkoztató, hogy a beidézendők (prédikátorok, tanítók) e terjedelmes listája már 1671-ben készen állhatott.

Az utókor számára a jegyzőkönyv olvasata több réteget rejt, bár nem enged közvetlenül bepillantani a vádak és a védelem érvei mögé. A hatalom szerkesztette szövegekönvből azonban félreérthetetlenül felismerhető kinek-kinek a szerepköre; a lejegyzettek alapján a választóvonalat a kibékíthetetlen érvek és az érvelések logikai tartománya jelenti. Ezek az egymást „kergető” érvek adják a szöveg drámaiságát.

Az idő is viszonylagos, a szöveg mai olvasatban már összeszűkül, a vádban megszűnik a valódi események egymásutánisága, és a vádak és védekezések mintegy „időtlennek” válnak. Szüntelen eltolódásával a múlt képe valójában a hatalom perek által gyakorolt repressziójának hivatkozási alapja; jellegzetessége pedig, hogy sorra új és újabb alakot ölt magára. A múlt és a jelen elbeszélése egységes szövegtextust alkot, s valójában a szituáció, a per kerül óhatatlanul előtérbe. Időbelisége ennél fogva csak a processzusnak lesz, annyiban, hogy az irat szerkesztője jelzi olykor azért az eltelt időt, s néha utal a per idején történetekre is, időjárásra, a közelgő húsvéti ünnepre.

A pert követően a nyilvánosságnak szánt politikai nyelvben megjelent az uralkodói *virtus regalis*: I. Lipót a kereszténységet fenyegető összeesküvéstől mentette meg Európát. A nyilvánosság kezelésének a hatalom oldaláról példáját adta a Habsburg kormányzat taktikája nem csak a Wesselényi-féle mozgalom felszámolása során, hanem ebben a perben is.²²

A rebellióban cinkos prédikátorok elítélése a hagyományos hatalmi reprezentáció keretein belül zajlik (ha nincsenek is kivégzések), veszélyeztették az ország rendjeinek békéjét, a kereszténység ellenségével szövetkeztek, veszélyt jelentve Európára. A prédikátorok ellenséges magatartását a nyilvánosság számára nyomtatványok (és vitairatok) közvetítették.

²¹ Lásd S. Varga Katalin *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezése* (kézirat) i. m. A vonatkozó levéltári forrásokkal bővebben külön tanulmány keretében kívánok foglalkozni. A levéltári irat új megvilágításba helyezi a per folyamatos számos vonatkozását. Értelmezése, vizsgálata kontrollforrásoktól, további levéltári kutatásoktól várható.

²² Vö. Bene Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Könyvkiadó, 1999. 197.

A jegyzőkönyv mint „önálló textus”, s egyben mint történeti forrás, tükrözi a 17. századi Magyarország megosztottságának, az egyházak konfesszionális identitása merev határainak az egyház és az állam, a vallás és a társadalom újradefiniálásának kritikus szakaszából. Még tágabb kontextusban az abszolutista államrendezkedés kiépítésének folyamatából, amikor a vasvári békét követő országos elégedetlenség ellenhatásaként az uralkodó delegált bírósági eljárásokban, azaz felségárulási perben (*crimen perduellionis*) számolt le ellenfeleivel. A kereszténység védelméről való kormányzati gondolkodás színlelése mögött pedig a bíróság nem a kereszténység, hanem felekezet védelmét erősítette, a katolikus felekezetét, s ezzel a merev szétválasztással teremtett a protestánsellenesség számára törvényes ideológiát, egyszersmind politikai szférába emelve a felekezeti kérdéseket. „A politikáról tisztán politikai terminusokban diskuráló nyilvános szféra” esélyét az 1660-as 1670-es évek eseményei elsodorták.²³

A protestánsokra 1674. tavaszán, a toposz-elemekben is bővelkedő, általánosított deliktumok alapján kiterjesztett büntetés várt, az ítélezők részéről a több száz név és helynév felsorolásával földrajzilag terjeszkedő perbehívás igazolást nyert.

Összegezésként a következőkre szeretném a figyelmet irányítani, vagy inkább kutatási tapasztalataim alapján kérdéseimet megfogalmazni:

A jegyzőkönyv

Úgy vélem, hogy ez a perjegyzőkönyv, a szöveg, amellyel én mondhatom immár közel hét éven keresztül együtt éltem, nemcsak egy peranyag, hanem kiadásra váró példány. Kérdezem, ha kiadták volna, találunk-e valaha példányt a nyomtatásból, vagy ha nem, akkor miért nem? A megszerkesztettséget²⁴ olyan fokúnak érzem, hogy magam úgy vélem, a jegyzőkönyvet nem levéltári őrzésre, hanem kiadásra szánták. Nem lennék meglepődve, ha előkerülne nyomtatott példánya.

Megkockáztatnám, nem volt szorosan köze a peres eljáráshoz, már hamarabb (1673-ban?) elkészült.

²³ Lásd erről bővebben Epilógus (Vázlat a magyarországi politikai nyilvánosság modelljeiről a 16. század végén és a 17. század első felében) uő uo. 390.

²⁴ Lásd erre vonatkozóan elsősorban a kiadott jegyzőkönyv latin szövegét (és az uott tanulmányozható magyar fordításomat). Lásd S. Varga Katalin: *Vitetnek ítélőszékre...* i. m. 40–216., illetve 41-217.

Mi indokolja például a 18. században (lásd 1784-es leltárkönyv) „beszerzett” tökéletes másolatát az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban? Talán megsemmisítették a kinyomtatott példányokat s a másolat ezek egyikéről készült és ez adta értékességét, amiért őrizték.²⁵

Emlékeztetnék arra, hogy az eredeti forrás az esztergomi Prímási Levéltárban egy olyan iratcsomóból került elő, amelyben a hamisított Vitnyédi levelek másolati példányokként, illetve a Kollonits Lipót által 22 pontba foglalt deliktumok sorakoznak, amely fogalmazvány-pontok azonosak a később propagandairatként többször megjelentetett (Labsánszky szerzőségéhez köthető) propagandakiadványokkal.

Talán a per tényleges folyamata vitte más irányba az eseményeket és ezért (talán a nemzetközi propaganda nyomása alatt?) a teljes propagandairatot nem volt célszerű mégsem terjeszteni. A propagandairat célzat talán magyarázatot adna arra a hiányra is, hogy miért nem szerepelnek a perbe hívtak névsorában a későbbi üldözött, perbe idézett, megszökött és emlékirataikat megíró prédikátorok.²⁶

Az eljárás nyelvi világa

Levéltári kutatásaim során az egyes iratok, irattípusok irányultságát, fogalomvilágát, a kifejezések értelmezésének a lehetőségeit, használatuk célját, a sztereotípiákat tanulmányozva, úgy gondolom, a tárgyalt témánál lényegesen szélesebb körben nyer értelmezést a szöveg vizsgálata, azt is mondhatnánk, társadalomfilozófiai jelentőséget kap, ugyanis lehetőséget, mintát és ösztönzést ad annak, aki bármely korszak hasonló törekvésekből származó dokumentum-anyagát vizsgálja. Az eljárás nyelvi világának megteremtésére felhasznált toposzkészlet alapján a hatalom a meggyőzés retorikai fogásait kereste, így

²⁵ *Acta processus contra praedicantes temporibus Georgii Szelepchéni Archiepiscopi Strigoniensis agitati* Msptum 1674, jelzete: N. IV. 15.; a másolatot az Eszterházy Gyűjtemény legrégebb, 1684-es katalógusai között találtam meg első előfordulásként bejegyezve. Torner Ignác a Püspöki Iskola (Lyceum) első könyvtárosa 1777-től, a neki tulajdonított katalógusban (Ms 2083.) még ugyan nem tünteti fel, de a „könyvtárszervezés” során 1684-ben (Ms 2084) és máig azonos helyén, azonos iktatószámmal a gyűjtemény része ez a (megjegyzem az eredetivel azonos, pontos szöveggel, kitűnő latinsággal másolt) kézirat. Ma már kideríthetetlen, hogy ott volt-e esetleg korábban is, csak nem vették jegyzékbe (a tervezett egyetemi teológiai kar az egyháztörténetben, egyházjogban való tájékoztatásukhoz szükséges könyveinek (kéziratainak?) beszerzése során), vagy éppen magánlevéltárból került ide (esetleg bécsi/vatikáni levéltári gyűjtések során hozta Eszterházy Károly művelt tanácsadóinak egyike, lásd ehhez Bitskey István: *Hungariából Rómába*. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés. Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 162–164.).

²⁶ Vö. *Galeria Omnium Sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. A kötetet Fabiny Tibor és Ladányi Sándor közreműködésével Makkai László szerkesztette. Bp. Magyar Helikon, 1976.

válhattak egyes szövegépítő eljárások egymással szembe forduló érvrendszerek közös kincsévé.

Olyan eljárás interpretációjánál, amelyben bíróság döntött hitbéli ellenfelek életéről, a protestáns-katolikus felekezeti közti „csatamezőn” a jog emelt egyértelműen sáncot az ellenfelek közé. Ezen érvrendszer kapcsán felmerülhet a szótárszerű rendszerezés, a diskurzustípusok jelentése történeti, diakron elemzésének hiánya és szükségessége.²⁷

Vajon nem következnenek-e ezek alapján azonosságok a protestáns politikai és valláspolitikai publicisztika katolikus klérus elleni vádjaival?

A jogi-politikai „közvéleményről” – mégegyszer

A per fogalmi apparátusa adalékokkal szolgálhat a hatalom birtoklásáért küzdő értelmiségi elitcsoportok harcának kommunikációs szempontú leírásához, a politikai metaforák történetéhez, a hatalom – irányított információit közzétevő – mechanizmusai nyelvéhez, a meggyőzés retorikai fogásainak vizsgálatához, a nyilvánosság szinterei elemzéséhez.

Ám minden verbálisan zajló párbajnak, a politika nyelvén zajló harcoknak is vannak győztesei és vannak vesztesei. Ezek csak kurrens győztesek és vesztesek, az megint más, hogy a történelmi idő hogyan ítéli meg őket: ki követett el jogtalanságot, a hatalom ellen lázadók vagy a hatalom maga? Végülis eldönthető-e, hogy a magyar protestánsok ennek a pernek kapcsán hogyan kerültek mégis morális fölénybe? A prédikátorokkal szemben hozott ítélet megalázó és drasztikus volta, az értelmiségiekkel szembeni, általánosan köztörvényesekre vonatkozó ítélet miatt?

Ezt a protestánsok által szorgalmazott felháborodást és propagandát vajon sikerült-e a Habsburg propagandának semlegesítenie az európai közvélemény előtt? Vagy éppen fordítva, a már 1671-ben megkezdődött hatalmi propagandának a hatásait tudta-e valamilyen formában semlegesíteni a protestáns ellenpropaganda?

Úgy gondolom azonban, hogy mindezeket a kérdéseket csak európai hatalmi, szellemi, vallási kontextusokba helyezve lehet értelmezni, további kutatások, összehasonlító vizsgálatok keretében.

(2005)

²⁷ A majdani tágabb tudományos kutatások most idézett, ezen egyik fontos irányát Heltai János fogalmazta meg *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezése* című PhD-dolgozatomban (kézirat), i. m. opponensi véleményében.

